

О. Є. Блажівська,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 347.2/3

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ЗА РУСЬКОЮ ПРАВДОЮ

Розкриваються особливості цивільно-правового регулювання майнових відносин у Київській Русі згідно з нормами Руської Правди як першого кодифікаційного збірника на українських землях. Основна увага акцентується на аналізі цивільно-правових норм Руської Правди, які визначають істотні риси права власності, зобов'язального права та спадкового права в Київській Русі. Висвітлюються суб'єкти, об'єкти та зміст права власності, дається характеристика різним договорам, які укладались у Київській Русі, в тому числі договору купівлі-продажу, договору позики та договору найму, а також аналізуються спадкові відносини того періоду, зокрема дається характеристика визначальним рисам спадкування за законом та спадкування на підставі заповіту. Окрема увага приділяється особливостям регулювання відносин банкрутства відповідно до положень Руської Правди. Розкриваються особливості правового регулювання відносин власності на землю як особливий і найважливіший об'єкт речового права.

Ключові слова: Руська Правда, майнові відносини, Київська Русь, право власності, зобов'язальне право, спадкове право.

Серед багатьох історико-правових явищ на особливу увагу заслуговує становлення та розвиток цивільного права України, зокрема історія його кодифікації. Історичне походження і розвиток українського цивільного права виправдано пов'язують з періодом Київської Русі, а саме з прийняттям Руської Правди. На сьогодні важливе значення для дослідження цивільного права України, його становлення та розвитку має вивчення саме процесу цивільно-правового регулювання майнових відносин у Київській Русі. З цією метою заслуговує на особливу увагу Руська Правда як перший кодифікаційний збірник юридичних норм на українських землях. Актуальність цієї теми полягає у доведенні безперервності становлення та розвитку правового регулювання цивільних відносин від найдавніших часів і до сучасності.

Питання цивільно-правового регулювання майнових відносин у Київській Русі згідно з нормами Руської Правди було предметом дослідження різних учених, як вітчизняних, так і зарубіжних. До них можна віднести, зокрема, Б. Грекова, П. Музиченка, В. Рубаника, В. Кульчицького, П. Захарченка, В. Сергієвича та інших.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей правового регулювання майнових відносин у Київській Русі шляхом аналізу права власності, зобов'язального та спадкового права за Руською Правдою.

Руська Правда є визначною пам'яткою права Київської Русі, що розкриває процес вітчизняної правотворчості. Її значення неможливо переоцінити, адже є всі

підстави вважати, що норми Руської Правди мали значний вплив на становлення пізніших пам'яток права північно-східних слов'ян, таких як, наприклад, Псковська судна грамота, Судебник 1497 р., Судебник 1550 р. і навіть деяких статей Соборного уложення 1649 р. У Руській Правді знайшли своє втілення основні правові положення стародавнього українського звичаєвого права.

Текст Руської Правди міститься в літописах, а також у пізніших юридичних збірниках. До нас дійшло понад 100 її списків, які мають відповідну класифікацію і назву. Усі списки Руської Правди діляться на три редакції — Коротка Правда, Поширена Правда і Скорочена Правда [1, с. 56]. Давньою редакцією Руської Правди є її Коротка редакція, яка розкриває соціально-економічні відносини, державний лад та особливості руського права в період становлення феодального устрою. Її зміст дає змогу відновити фрагменти давньоруського права.

На особливу увагу заслуговують саме положення Руської Правди, які врегульовували майнові відносини, в тому числі відносини права власності.

Так, до суб'єктів права власності Руська Правда відносила, в першу чергу, князів, княжих і земських бояр, дружинників, духовенство, ремісників, купців та смердів. До них також можна віднести й закупа, який наділявся правом відлучатися з двору свого господаря, щоб заробити кошти для повернення боргу. Майно закупа вважалось відокремленим і він міг розпоряджатись ним на власний розсуд. До суб'єктів права власності не належали челядь і холопи. Однак так звані ролейні холопи могли, на відміну від обільних, мати в своїй власності певне рухоме майно, в той час як земля залишалась у власності їхнього господаря [2, с. 31].

Норми Руської Правди визначали правовий статус власника. Так, останній наділявся правом розпорядження майном, одержання з нього доходів, укладення договорів, а також правом вимагати захисту свого майна з боку посягань на нього інших осіб.

До об'єктів права власності в Київській Русі належали земля, коні, худоба, одяг, зброя, певні знаряддя праці тощо. Серед них важливе місце займала земля. Основними формами земельної власності можна назвати такі: князівський домен, боярська вотчина, монастирська вотчина, особиста вотчина церковних ієрархів, земля громади (общини), індивідуальна сімейна ділянка, незаселені вільні (державні) землі, власником яких вважався великий князь [3, с. 9].

Варто зауважити, що в Руській Правді не містилось спеціальних статей, які регулювали б право власності на землю. Як уже згадувалося, феодальна земельна власність існувала у вигляді князівських доменів та боярських і монастирських вотчин, а також базувалась переважно на князівських пожалуваннях. Спочатку право власності на землю набувалось шляхом заїмки та освоєння вільних земель холопами і залежними селянами. Пізніше основним способом набуття земельної власності стало захоплення землі в сусідів (так зване "окняжіння" або "обоярення" землі). Щодо права боярської та монастирської власності на землю, то набувалось воно в результаті дарування князем. Власність же громади на землю базувалась на природному праві [4, с. 96].

Князі роздавали землі своїм дружинникам, тіунам, слугам. Чим пізніша редакція Руської Правди, тим частіше в ній згадується про розвиток феодальних вотчин, які включали в себе хорони власника, житло його слуг, приміщення для челяді й залежних селян, господарський інвентар. Вотчинники присвоювали ліси, встановлювали бортні заповідники, захоплювали мисливські угіддя й промислові ділянки збирання меду.

У тексті Руської Правди зустрічаються також норми щодо бортництва, під яким розуміли бджільництво як лісовий промисел. Право приватної власності на бортъ та бортні угіддя (бортний ліс), що належали як народу, так і князям, гарантувалось та оберігалось законом. Право на бортне угіддя прирівнювалось до права на землю. Тобто останнє могло виникати з права власності на вулики (борті) [2, с. 46].

Вотчина вважалась однією із форм феодальної власності на землю в Київській Русі. Власник такої вотчини наділявся правом її продати, обміняти, поділити, передати у спадщину тощо. Вотчини виникли внаслідок формування приватної феодальної власності на землю. У IX–XI ст.ст. їхніми власниками були князі, його дружинники і земські бояри, тобто спадкоємці родоплемінної верхівки. З прийняттям християнства виникло вотчинне землеволодіння церкви. Власниками такої землі виступали представники церковної ієрархії (митрополит, єпископи) та великі монастирі [5, с. 113].

Зауважимо, що можливість розпорядження вотчиною залежала від того, до якої категорії вона належала. Виділяли такі вотчини: родові, куплені, надані князями та ін. Так, володіння родовою вотчиною обмежувалось родичами і державою. Власник такої вотчини не міг без згоди членів своєї родини продати її, обміняти, поділити тощо і був зобов'язаний служити тому князеві, на землях якої вона знаходилась. У випадку недотримання зазначених вимог власника позбавляли права на землю. Звідси можна зробити висновок, що володіння вотчиною не прирівнювалось у Київській Русі до права власності на неї.

У період роздробленості вотчина стала основною формою феодального землеволодіння завдяки захопленню общинних земель, купівлі, обміну, новим князівським пожертвуванням тощо. Це призвело, в свою чергу, до зростання ролі в громадському та політичному житті власників вотчин, які користувалися деякими правами і привілеями в галузі судочинства, збору податків та ін.

Як впливає зі змісту норм Руської Правди, основними способами набуття права власності на землю були володіння, давність володіння, успадкування та дарування [3, с. 10]. Руська Правда багато уваги приділила саме закріпленню й застосуванню феодальної власності на землю. Її норми спрямовані, перш за все, на охорону інтересів феодалів-вотчинників, про що свідчать великі розміри штрафів за пошкодження земельних ділянок, передбачені Короткою (ст.ст. 32 і 34) та Поширеною редакцією (ст. 71) Руської Правди. У статтях 32 та 34, зокрема, йде мова про охорону князівської власності, а саме притягнення до відповідальності за заорювання межі та знищення знака межі, а також за пошкодження князівської борти. Стаття 71 передбачала накладення штрафу в розмірі 12 гривень за знищення знака власності на бортних деревах. З цього випливає, що однією з основних функцій держави того періоду був саме захист права приватної власності на землю [6, с. 10].

Порівняно з Короткою редакцією, Поширена редакція (ст. 72) характеризується більш диференційованим підходом до випадків порушення меж. Так, у ній розрізняються не лише бортні, а й ролейні та дворові межі [6, с. 10]. Зазначене в яскравій мірі свідчить про розвиток феодального господарства та збільшення випадків порушення права приватної власності, основною причиною чого виступала, насамперед, соціальна нерівність населення.

У праві Київської Русі не існувало загального терміна для позначення права власності, адже його зміст залежав від багатьох факторів, зокрема, від того, хто був суб'єктом і що саме виступало об'єктом права власності. Однак, як впливає зі змісту статей 13 і 14 Короткої редакції, Руська Правда розрізняла право власності та право володіння, оскільки визначала порядок відібрання речі, що перебувала у володінні іншої особи. Згодом у ст. 44 Поширеної редакції згадується про неправомочне володіння, що означає право справжнього власника вимагати від володільця речі повернення останньої та у зв'язку з цим виплати певної компенсації за користування нею [6, с. 10–12].

Переконалим свідченням панування права приватної власності в Київській Русі була наявність розвиненого зобов'язального права. Мова йде, насамперед, про зобов'язання, що виникали із заподіяння шкоди. Так, особа, яка зламала чужий спис або щит чи зіпсувала одяг, повинна була відшкодувати вартість зіпсованої речі. Закуп, який занастив коня свого господаря або не замкнув його у дворі, що

призвело до його крадіжки, зобов'язаний відшкодувати збитки господарю в розмірі вартості цього коня (ст. 58 Поширеної редакції) [7, с. 31].

У Руській Правді згадується також про зобов'язання, які виникали на підставі договорів, таких як купівля-продаж, позика, поклажа та ін. При цьому характерним було те, що невиконання стороною певних зобов'язань зумовлювало не лише можливість застосування майнових стягнень, а й виникнення в потерпілої сторони права на особу, яка не виконала своїх зобов'язань (продаж у холопи) (ст.ст. 54, 55 Поширеної редакції) [7, с. 30].

Також у Руській Правді згадується про те, що договір вважався неукладеним у випадку продажу чужої речі. За таких обставин річ поверталась власнику, а покупець мав право звернутися до продавця з вимогою відшкодувати завдані збитки. Власник речі, в свою чергу, міг звернутись до володільця речі та вимагати від останнього компенсації шкоди за користування нею [6, с. 52].

Договори за Руською Правдою мали назву "ряд" і укладалися, як правило, на торзі в усній формі та в присутності свідків або митника. Про письмову форму договорів у документі не згадується. Перші письмові договори купівлі-продажу землі, що дійшли до нас, укладалися у Новгороді. У Київській Русі найбільш поширеними вважались такі види договорів: купівля-продаж, позика, міна, поклажа, особисте наймання тощо.

Одним з найдавніших і найпоширеніших договорів був купівлі-продажу, про що свідчать русько-візантійські договори. Руська Правда детально регламентувала порядок укладення договору купівлі-продажу та вирішення спорів, які виникали внаслідок його укладення. Так, у ст. 16 Короткої редакції та ст. 38 Поширеної редакції встановлюється порядок купівлі-продажу челядина, а в ст.ст. 37, 39 Поширеної редакції — порядок добросовісного набуття речі. У випадку продажу чужої речі угода вважалась недійсною — річ переходила до власника, а покупець мав право подати позов про відшкодування завданих збитків. Особливе місце серед договорів займала угода про продаж себе в рабство, яка обов'язково укладалась у присутності свідків (послухів) (ст. 101 Поширеної редакції) [7, с. 34].

Іншим, не менш важливим вважався договір позики, що регулював операції з грішми, продуктами, речами тощо. Він укладався публічно, в присутності свідків. Виняток становили лише позики на суму не більше трьох гривень. У таких випадках для стягнення боргу кредиторю достатньо було скласти присягу (ст. 52 Поширеної редакції). Боржник був зобов'язаний сплачувати відсотки, які називалися "резами" (у випадку грошової позики), "наставом" (у випадку позики меду) та присопом (у випадку позики житла). При цьому відсотки були дуже високими. Якщо позика була укладена на короткий строк, то розмір їх не обмежувався, вони стягувалися щомісячно. Якщо ж позика укладалась на строк понад один рік, то сплачувались річні відсотки, розмір яких становив 50 % суми боргу (ст. 51 Поширеної редакції). Згодом з метою уникнення масових заворушень у зв'язку із свавіллям лихварів було обмежено стягнення відсотків двома роками, після чого поверненню підлягала лише отримана в борг сума. Якщо ж кредитор одержав відсотки за три роки (що складало 150 % боргу), він втрачав право на повернення боргу (ст. 53 Поширеної редакції) [7, с. 30].

У Руській Правді також згадується спеціальний договір позики між купцями, коли кредит надавався для збільшення торгового обороту. Така угода базувалась на довірі, тому не потребувала укладення в присутності свідків (послухів). У випадку виникнення спору застосовувалась так звана очищувальна присяга кредитора (ст. 48 Поширеної редакції) [7, с. 30].

Необхідно згадати також і про особливості регулювання Руською Правдою відносин банкрутства. Так, розрізняли три види банкрутства купців. Перший вид — банкрутство за відсутності вини, яке стало наслідком стихійного лиха, аварії судна, пожежі або розбійницького нападу. В такому випадку покупцю надавалася відстрочка щодо сплати боргу. Другий вид банкрутства виникав, коли купець пропив

або програв чужий товар. При цьому кредитори мали змогу на власний розсуд або чекати повернення боргу, надавши банкруту певну відстрочку, або ж продати його в рабство (ст. 54 Поширеної редакції). Третій вид називався злісним банкрутством, коли неплатоспроможний боржник брав позику в гостя з іншого міста або чужоземця і не повертав її. Такий боржник продавався в рабство. З одержаних грошей від продажу банкрута і його майна відшкодовувались у порядку черговості збитки князеві, заїжджим гостям, а те, що залишилось, — розподілялось між місцевими кредиторами [8, с. 31].

Як уже зазначалось, у Київській Русі мало місце й укладення договору найму. За цим договором до наймача переходило право на особу наймита. Наймання на службу (тіунство, ключництво) призводило до виникнення холопства тієї особи, яка наймалась, якщо інше не зазначалось спеціальним чином у договорі [9, с. 24]. Цей договір у найбільшій мірі відображав соціальну нерівність, яка існувала в Київській Русі, оскільки в більшості випадків наймання було причиною виникнення феодальної залежності.

У результаті формування права приватної власності почало активно розвиватись і спадкове право. У Київській Русі останньому приділялось велике значення. Руська Правда розрізняла як спадкування за законом, так і спадкування за заповітом [10, с. 25]. Щоправда, успадковувати майно могли лише сини. Дочки не належали до категорії спадкоємців, бо, одружившись, виносили б майно за межі свого роду. За загальним правилом батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина (ст. 100 Поширеної Правди).

Згодом, із розвитком князівської влади, майно смерда, що помер і в якого не було синів, почало переходити до князя (ст. 90 Поширеної редакції). Що ж стосується бояр і дружинників, то тут була особливість — їхня спадщина у випадку відсутності синів могла переходити й до дочок (ст. 91 Поширеної редакції) [7, с. 33]. З часом положення цієї статті почали поширюватись на біле духовенство, ремісників та вільних общинників.

У випадку спадкування майна спадкоємцями, які не досягли повноліття, спадщиною розпоряджалась їхня мати. Сама ж вдова отримувала частину майна на так зване “прожиття”, якою могла розпоряджатися на власний розсуд, але заповідати повинна була тільки дітям. У випадку укладення вдовою шлюбу вдруте, призначався опікун з числа найближчих родичів. Передача майна опікуну відбувалась у присутності свідків. Винагородою за виконання своїх обов’язків було користування доходами, отриманими з користування майна тих, над якими було встановлено опіку. Якщо ж опікун загубив якесь майно, що належало до спадщини, він зобов’язаний був відшкодувати завдані збитки.

Таким чином, на підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що Руська Правда приділяла значну увагу регулюванню майнових відносин у Київській Русі. В основі цивільно-правового регулювання лежав саме інститут права власності. У Руській Правді детально відображається процес становлення та розвитку норм речового, зобов’язального та спадкового права. З аналізу її змісту можна в повній мірі простежити перехід тогочасного суспільства від одного періоду розвитку до іншого, процес формування нових економічних відносин та те, як відбувалась поступова феодалізація суспільства. Як бачимо, за рівнем врегулювання цивільно-правових відносин Руську Правду із впевненістю можна назвати прогресивним джерелом права.

Список використаних джерел

1. *Бойко, О. Д.* Історія України [Текст] : навч. посіб. / О. Д. Бойко. — К. : Академвидав, 2006. — 436 с.
2. *Рубаник, В. Є.* Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження [Текст] / В. Є. Рубаник. — Х. : Легас, 2002. — 352 с.

3. Бачур, Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичасвому праві України в X — середині XIX ст. (історико-правовий аспект) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / Б. С. Бачур. — Х., 2004. — 20 с.
4. Дністрянський, С. С. Річеве право [Текст] / С. С. Дністрянський. — Прага, 1923. — 204 с.
5. Історія українського права [Текст] : посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. — К. : Грамота, 2010. — 336 с.
6. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях [Текст] / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. — К. : Правова єдність, 2009. — Т. 1. — 1168 с.
7. Хрестоматія з історії держави і права України [Текст] : навч. посібн. / упоряд. : А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 656 с.
8. Лащенко, Р. Лекції з історії українського права [Текст] / Р. Лащенко. — Прага, 1923. — Т. 1: Княжа доба. — 150 с.
9. Бойко, І. Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX–XII ст.) [Текст] / І. Й. Бойко // Митна справа. — 2013. — № 2 (86). — С. 20–26.
10. Ромовська, З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс [Текст] : підручн. / З. Ромовська. — К. : Атіка, 2005. — 500 с.

Надійшла до редакції 30.10.2013

Блаживская О. Е. Особенности гражданско-правового регулирования имущественных отношений согласно Русской Правде

Раскрываются особенности гражданско-правового регулирования имущественных отношений в Киевской Руси согласно нормам Русской Правды как первого кодификационного сборника на украинских землях. Основное внимание акцентируется на анализе гражданско-правовых норм Русской Правды, которые определяют существенные черты права собственности, обязательственного права и наследственного права в Киевской Руси. Освещаются субъекты, объекты и содержание права собственности, дается характеристика различным договорам, которые заключались в Киевской Руси, в том числе договору купли-продажи, договору займа и договору найма, а также анализируются наследственные отношения того периода, в частности, дается характеристика определяющим чертам наследования по закону и наследования по завещанию. Отдельное внимание уделяется особенностям регулирования отношений банкротства согласно положениям Русской Правды. Раскрываются особенности правового регулирования отношений собственности на землю как особый и важный объект вещного права.

Ключевые слова: Русская Правда, имущественные отношения, Киевская Русь, право собственности, обязательственное право, наследственное право.

Blazhivska, O. E. The Features of Civil Regulation of Property Relations according to Russka Pravda

The features of civil regulation of property relations in Kievan Rus according to the rules of Russka Pravda as the first codification collection of Ukrainian lands are revealed. The main attention is focused on the analysis of civil legal regulations of Russka Pravda which define the essential features of property law, law of obligations and inheritance law in Kievan Rus. The article highlights the subjects, objects and content of property right, describes the various contracts that were concluded in Kievan Rus including contract of purchase, contract of debt and contract of engagement and analyzed inheritance relations in that period of time too in particular describes the particular qualities of hereditary succession and testamentary succession. Special attention in the article is given to the features of regulation relations of bankruptcy under the provisions of Russka Pravda. Also the peculiarities of legal regulation of landownership relations as a special and important object of property rights in Russka Pravda are exposed by the author.

Keywords: Russka Pravda, property relations, Kievan Rus, property law, law of obligations, inheritance law.